

УДК 37.013(477)(092)

Віра Іващенко,
науковий співробітник
ДНПБ України
ім. В. О. Сухомлинського

Руслана Палійчук,
науковий співробітник
ДНПБ України
ім. В. О. Сухомлинського

Педагогічна діяльність Христини Алчевської та її роль у розвитку української освіти в документах із фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського

У статті висвітлено педагогічну і просвітницьку діяльність Х. Алчевської та її роль у розвитку вітчизняної освіти. Матеріал побудовано на документах із фонду ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського.

Ключові слова: педагог, просвітитель, недільні школи, народна освіта, вчителі, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського.

Христина Данилівна Алчевська (16.04.1841—15.08.1920) — прогресивний педагог-просвітник, організатор і керівник першої в Україні безплатної жіночої недільної школи, одна з найяскравіших представниць української інтелігенції середини XIX — початку XX ст., діяльність якої мала вагоме значення для становлення та розвитку вітчизняної педагогічної науки та освіти.

Більше п'ятдесяти років свого життя Х. Алчевська присвятила справі народної освіти. Про неї та її творчість було відомо не лише в Росії, а й за її межами. За внесок у розвиток педагогічної науки вона обиралася віце-президентом Міжнародної ліги освіти, почесним членом багатьох освітніх товариств; її нагороджено золотими медалями Московського й Петербурзького комітетів грамотності. Свої педагогічні погляди та практичний досвід викладання Христина Данилівна розкрила в таких працях: "Передуманное и пережитое: дневники, письма, воспоминания" (1912), "Полувековой юбилей" (1912), "История открытия школы в деревне Алексеевке Михайловской волости" (1881), "Драматические произведения. Островский в применении к чтению в народе" (1887), "Полгода из жизни воскресной школы" (1895), "Лермонтов в деревне" (1894), "Опыт программ по всем предметам обучения в воскресной школе для взрослых и малолетних учащихся" (методичний посібник, 1885), "Книга взрослых" у 3-х частинах для перших 3-х років навчання (навчальний посібник), "Что читать народу?" у 3-х томах (методико-бібліографічний порадник: Т. 1. — 1888, Т. 2. — 1889, Т. 3. — 1906). Зазначені документи зберігаються у фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського (ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського). На сайті бібліотеки (www.dnpb.gov.ua) у рубриці "Видатні педагоги України і світу" користувачі можуть ознайомитися з біографією, бібліографією творів Х. Алчевської, бібліографією публікацій про життя та діяльність і з повнотекстовими документами.

До висвітлення науково-педагогічної спадщини Х. Алчевської зверталися у дослідженнях відомі педагоги, освітні й громадські діячі як минулого, так і сучасності. Серед них Я. Абрамов, В. Вахтеров, М. Корф, С. Миропольський, Д. Багалій, Н. Фрідьєва, О. Мазуркевич, Є. Мединський, Є. Вахтерова. Про діяльність Х. Алчевської як організатора освіти дорослих зазначено в працях

Т. Коломієць, Я. Вовк, М. Головіна та ін. У монографії М. Мухіна "Педагогічні погляди і освітня діяльність Х. Д. Алчевської" подано загальну характеристику змісту, характеру, форм і методів роботи Харківської недільної школи, яку очолювала Христина Данилівна, всебічно розглянуто і проаналізовано суспільно-освітню діяльність і педагогічні погляди прогресивного діяча народної освіти.

Мета статті — дослідити життєвий та творчий шлях педагога, основні напрями педагогічної й просвітницької діяльності, ознайомити з науковими публікаціями про Христину Данилівну, що зберігаються у фонді ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, привернути увагу читачів до її творчого спадку.

Х. Алчевська (Журавльова) народилася 16 квітня 1841 року в повітовому містечку Борзна на Чернігівщині у сім'ї викладача міського училища та випускниці Смольного інституту. Її батько, Д. Журавльов, був проти навчання грамоти жінок, зокрема й рідної доньки. У своїй праці "Передумане й пережите" Христина Данилівна розповідала, як крідькома вчилася читати та писати, підслуховуючи уроки, які давав її братам бідняк-семинарист, найнятий за п'ять карбованців у місяць: "...як тільки приходив семінарист і починав заняття з хлопчиками, вона підкрадалася до закритих дверей, трохи їх відкривала і з жадністю ловила кожне слово вчителя. Таким чином вона навчилася читати і писати раніше ніж брати" [3, с. 24]. А коли брати почали навчання в гімназії, Христина писала за них й інших учнів твори, заробляючи гроші на навчальні посібники та книги. Любов до читання сформувалась у Х. Алчевської в ранньому дитинстві, вона перечитала майже всі книги з батьківської бібліотеки. Обдарованість і прагнення до самоосвіти дали їй змогу самостійно отримати ґрунтовні знання з багатьох предметів. Своїми враженнями від прочитаного Христя ділилася на кухні з кріпаками. "Уже тоді між мною і народом встановився якийсь невольнимий зв'язок, що зближив нас навіки", — зазначала у щоденнику педагог [3, с. 25]. Дійсно, й у Борзні, де народилася Х. Алчевська, й у Курську, куди вони переїхали всією сім'єю, в якому пройшли її юнацькі роки, Христину Журавльову оточували прості люди. Саме в маєтку знайомих Мамчич, біля Курська, дівчина вперше випробувала свої сили у викладацькій діяльності — навчала грамоти

селянських дітей. "Село Мамчич було моїм першим знайомством з народом і школою" [3, с. 29].

Втрата матері залишила болісний слід у душі шістнадцятирічної Христини, змінила її погляди на суспільні події, які відбувалися в державі, і місце жінки в суспільстві. Лише захоплення читанням класиків російської та української літератури й листування з прогресивними діячами того часу (М. Добролюбовим, М. Чернишевським, О. Герценом) полегшували їй горе. У своїх листах вона закликала жіноцтво прокинутись і розбудити Росію до нового життя. Із часом читання прогресивної літератури спонукало Христину вступити до гуртка радикально налаштованої молоді, де поширювали заборонені твори та "багато читали, дискутували, говорили про народ, про роботу для народу" [4, с. 6]. Пізніше у щоденнику вона напише: "...якщо існує сердечна теплота, чесність, поезія, задушевність, ширість, то це, беззаперечно, серед простого народу. Якщо вірити в майбутнє, то тільки покладаючи всі надії на цей відважний, великодушний, самовідданий народ" [3, с. 44]. Важке дитинство, неможливість здобути початкову освіту визначили майбутню мету життя Х. Алчевської — навчити якомога більше жінок грамоти.

Початком її педагогічної діяльності прийнято вважати 60-ті роки XIX ст. — період, в який гостро постало питання про освіту народу й коли передова інтелігенція розпочала відкривати недільні школи. Проте існували вони лише до середини 1862 р. — уряд звинувачував "недільників" у розповсюдженні протизаконних знань та антиурядовій пропаганді [1]. Вийшовши 1862 р. заміж за Олексія Кириловича Алчевського й переїхавши до Харкова, Христина Данилівна стала членом місцевого гуртка "Громада", яким керував її чоловік [8, с. 13]. Того самого року, незважаючи на заборону недільних шкіл, вона заснувала власну Харківську приватну жіночу недільну школу, яка стала широковідомою та нелегально проіснувала впродовж восьми років. Вечорами у власному будинку Х. Алчевська проводила заняття з ученицями в групах із 10—12 осіб, тому що інші вчителі не наважувалися викладати в цій школі: "Небезпека інколи здавалася такою реальною, що заняття доводилось тимчасово припиняти з тим, щоб знову поновити їх, коли мине загроза" [8, с. 13]. 1869 р. створено Харківське товариство поширення грамотності серед народу, до складу якого ввійшла Х. Алчевська зі своїми колегами. Водночас виникла можливість порушити питання про офіційне відкриття школи. Але поставало безліч перешкод, зокрема відсутність належного приміщення та вчительського диплома у Христини Данилівни. Посилання на восьмирічну педагогічну діяльність не допомогли, вона була вимушена готуватися до іспитів: "Думка, що від кожного мого слова залежить "бути чи не бути" Школі, якось боляче тиснула на мене..." [4, с. 10]. Згодом, склавши екзамени із російської мови, арифметики й Закону Божого, Х. Алчевська отримала диплом, а з ним і право викладання. 22 березня 1870 р. Харківську недільну школу нарешті було відкрито офіційно в будівлі Першого повітового училища. Лише 1896 р. школа переїхала у власне приміщення, побудоване на кошти О. Алчевського. У книзі "Піввіковий ювілей" Христина Данилівна зазначала: "Це єдина недільна школа, яка розташована у власному будинку. Розміри будівлі дали можливість значно збільшити набір учениць, зручно розмістити класи, шкільний музей і дві бібліотеки: для вчителів і учнів" [8, с. 17—18]. Уже в першій навчальній рік офіційного існування школи в ній безкоштовно навчалося близько 100 учениць і працювало 22 викладачі. Ще до початку навчального процесу прийнятих до школи учениць розподіляли на групи, враховуючи їхній вік,

загальну підготовленість, володіння елементами читання й письма. Так, за віком учнів поділяли на малолітніх (10—12 років), підлітків (13—15 років), дорослих (від 16 років); за рівнем підготовки — на неписьменних, напівписьменних (вміють тільки читати), малописьменних і письменних. Такий розподіл здійснювався одночасно за двома зазначеними критеріями. Учні отримували початкові відомості з географії, історії, фізики, хімії, літератури та історії культури, анатомії, фізіології, гігієни, їх навчали надавати першу медичну допомогу в разі нещасних випадків, тобто вчителі намагалися дати своїм вихованкам знання, потрібні в повсякденному житті. Бажання учениць відвідувати недільну школу пояснювалося тим, що в ній панувала дружня атмосфера й поважалось право особистості на вільний розвиток духовних і моральних потреб. Отже, у Харківській недільній школі провідними в навчанні та вихованні були принципи народності, гуманізму й демократизму.

За п'ятдесят років педагогічної діяльності Христини Данилівни в її школі викладало близько тисячі педагогів, зокрема О. Калмикова, Л. Хавкіна, М. Салтикова, Є. Чирікова, Л. Загурська, Т. Єльшина та ін. [8, с. 16]. Х. Алчевська як керівник освітнього закладу приділяла значну увагу питанням професійного самовдосконалення викладачів. На її думку, листування, обмін інформацією з видатними педагогами, діячами освіти під час педагогічних з'їздів і відвідування ними школи сприятиме збагаченню вчителів новими ідеями. Дійсно, з першого дня офіційного відкриття Харківська недільна школа запрошувала до співпраці всіх, хто цікавився її роботою, хто докладав зусилля до поширення знань серед народу. Так, у 1870 і 1871 рр. одним із перших недільну школу відвідав визначний педагог-методист М. Корф. Для нього були актуальними такі питання: школа існує насправді чи лише на папері? Як ставляться учні до школи та її вчителів? Які результати виховання й навчання в школі? [5, с. 110]. Проаналізувавши дані цих відвідувань, М. Корф у своїй праці "Наше школьное дело" зазначав: "...Харківська недільна школа зробила великий крок уперед; із школи грамотності... перетворилася у повну елементарну школу, яку варто відвідати кожному, хто хоче бачити на ділі застосування кращих методів навчання з усіх предметів елементарного курсу" [5, с. 137—138]. Харківська жіноча недільна школа стала своєрідним прикладом діяльності для подібних закладів. Кожного тижня на педагогічних зборах порушувалися питання щодо форм, методів і прийомів роботи та використання педагогічних інновацій. Серед останніх, запроваджених самою Христиною Алчевською, — ведення педагогічних щоденників, читання й обговорення їх на зборах. У цих записках учителі аналізували та оцінювали власну роботу, настрої, досвід навчання й викладання. Щоденникові, на думку Алчевської, викладач мав довіряти свої промахи та удачі, погляди, міркування й висновки. Христина Данилівна вважала його одним із засобів для обміну педагогічним досвідом. За її словами, завдяки веденню щоденника створюються умови для порівняльного аналізу й оцінки викладацької діяльності всіх педагогів: те, що залишилося поза увагою однієї вчительки, доповнить інша, а загалом усе це сприяє всебічному поліпшенню справи. Підсумки педагогічної роботи своєї школи Х. Алчевська публікувала у вигляді річних звітів, що уміщували докладну та цікаву інформацію про шкільне життя й проблеми, з якими стикалися педагоги, а також характеристики учнів і вчителів.

Христина Алчевська відстоювала ідею загального безплатного початкового навчання. Тому 1879 р. на власні кошти педагог відкрила однокласну земську школу в

с. Олексіївка на Катеринославщині. "Мотиви, завдяки яким, я бажала відкрити не приватну школу, а земську, були такі: мене може не бути, між тим, земство, як представник місцевої інтелігенції, підтримає навчальний заклад (школу), побудовану в зручному кам'яному приміщенні, з достатньою кількістю наочних посібників та укомплектованою бібліотекою..." [2, с. 19—20]. Практичний досвід роботи в цій школі вона розкрила в праці "История открытия школы в деревне Алексеевке Михайловской волости" (1881), яка зберігається у фонді ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Навчання в ній здійснювалося російською мовою, котра була важкою й незрозумілою для дітей з українських сімей. У цьому навчальному закладі впродовж шести років вчителював (1887—1893) видатний український письменник Борис Грінченко [8, с. 25].

Удосконалюючи методи та форми роботи, 1885 р. Х. Алчевська й викладачі Харківської недільної школи розробили методичний посібник "Программа по всем предметам обучения в воскресной школе для взрослых и малолетних учащихся", який витримав чотири видання та слугував орієнтовним взірцем для інших недільних шкіл. У ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського зберігаються примірники 1901 і 1909 рр. (3-тє й 4-тє вид.), надруковані в типографії Товариства І. Д. Ситіна під назвою "Опыт программ по всем предметам обучения в воскресной школе для взрослых и малолетних учащихся" [6]. До цього видання ввійшли також програма з читання для груп дорослих, які закінчили вивчення абетки, програма самостійних письмових вправ та стаття В. Євтушевського "Погляд на викладання арифметики в групах дорослих учениць Харківської недільної жіночої школи". Серед навчальних посібників, за якими передбачалося вести навчання, автори рекомендували такі: "Рідне слово" і "Дитячий світ" К. Ушинського, "Нова азбука" Л. Толстого, "Книга для початкового читання" В. Водовозова, "Збірник арифметичних задач" В. Євтушевського. У передмові колектив укладачів зазначав: "Програми ці не завжди використовувалися в повному обсязі, викладачі інших недільних шкіл видозмінювали їх, згідно власному розсуду: одні підручники замінювали іншими, рекомендовані прийом новими. Тим не менш, програми ці, розроблені гуртком вчительок, які мали значний досвід у справі викладання в недільних школах, слугували дороговказом для осіб, які приймали участь у створенні недільних шкіл" [6, с. 3—4].

У процесі навчально-виховної роботи Х. Алчевська зібрала безліч методичних матеріалів: розробки уроків письма, читання, бесіди про прочитане. На їх основі та в результаті навчально-методичної співпраці вчителів Харківської приватної жіночої й інших недільних шкіл і великої групи науковців (Д. Багалій, М. Бекетов, В. Данилевський, В. Тимофєєв та ін.) вийшов у світ посібник для читання "Книга взрослых" у 3-х частинах для перших трьох років навчання, який зберігається у фонді ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Книга для першого року навчання призначалася для учнів, котрі закінчили букварний період. У ній надруковано науково-популярні матеріали з етнографії, природознавчої й географічної тематики та художні твори: оповідання, вірші, байки, прислів'я, приказки, пісні тощо. У книзі для другого року навчання матеріали розміщено за розділами: ботанічний, зоологічний, історичний, літературний. До третього випуску, крім попередніх, увійшли розділи з фізики, хімії, гігієни й правознавства. Найбільший у посібнику — літературний розділ, загалом у ньому вміщено (повністю чи уривками) 175 художніх творів російських і українських письменників, зокрема І. Тургєєва, М. Лермонтова, О. Пушкіна, М. Гоголя, Ф. Достоєвського, Л. Толстого, І. Крилова, Т. Шевченка. Також

видання містить біографічні статті, присвячені Сократу, М. Ломоносову, Й. Песталоцці, Л. Бетховену, О. Пушкіну, Т. Шевченку та ін. М. Салтикова у праці "О книге взрослых" зазначала: "Ми хочемо дати народові в літературному розділі те... що справляє добродійне враження, що западає в душу, що зображує перед читачем яскраві і приємні образи" [7, с. 199]. Варто сказати, що посібником користувалися учні не тільки недільних шкіл, а й ремісничих і початкових училищ, читачі учительських і народних бібліотек та читалень.

Як послідовниця вчення К. Ушинського, Христина Данилівна рекомендувала застосовувати звуковий метод навчання грамоти, метод пояснювального читання й бесіди з використанням наочного матеріалу. Беручи до уваги діяльність таких прогресивних педагогів, як Я. Коменський, К. Ушинський, М. Пирогов, Х. Алчевська вважала наочність одним із провідних принципів навчання та широко практикувала його на уроках і виховних заходах. Поступово з наочних матеріалів (таблиць, картин, історичних та географічних карт, макетів) було створено шкільний музей — єдиний на теренах тогочасної Російської Імперії. Окрім навчальних заходів, у школі приділяли велику увагу позакласній роботі, зокрема проводили різноманітні традиційні українські й новорічні свята, урочистості до ювілейних дат письменників; для ознайомлення з навколишнім середовищем організовувались екскурсії та прогулянки на природу. Великого значення надавала Х. Алчевська позакласному читанню. З цією метою в Харківській недільній жіночій школі було створено добре укомплектовану необхідними виданнями бібліотеку для вчителів і учениць та розроблено правила користування нею. Згідно з ними з перших днів діяльності книгозбірні запроваджено чіткий порядок видачі й прийому літератури, щоб визначити придатність книги для читання та з'ясувати її переваги й недоліки, працівники бібліотеки після повернення видання обов'язково проводили бесіди з читачами. Відомості, отримані шляхом критико-бібліографічного дослідження вчителів Харківської недільної школи, інших недільних шкіл, а також великої групи науковців, стали цінним матеріалом для створення методико-бібліографічного покажчика книг для народного й дитячого читання "Что читать народу?" (1884—1906) у трьох томах, який також зберігається у фонді ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Це видання високо оцінили Л. Толстой, А. Чехов, В. Короленко, І. Франко, Максим Горький, Леся Українка, Є. Ожешко.

З ініціативи Х. Алчевської для поширення інформації про діяльність недільних шкіл журнал "Русская школа" із 1897 до 1907 рр. містив рубрику "Хроніка недільних шкіл". У ній опубліковано понад 180 матеріалів, присвячених питанням становлення й розвитку справи освіти дорослих, обміну досвідом, популяризації ефективних форм і методів навчання.

Невід'ємною частиною просвітницької діяльності Х. Алчевської було послідовне й цілеспрямоване пропагування художньої літератури та книги взагалі. Неординарна особистість, знавець вітчизняної й зарубіжної класики, до того ж обдарована літературними здібностями, вона листувалася та зустрічалася з Ф. Достоєвським, Л. Толстим, І. Франком, М. Павликом й іншими видатними діячами української та російської культури. Усе життя Христини Данилівни, її освітня й педагогічна діяльність пов'язані з постаттю Т. Шевченка. З ранньої юності, проїнявшись почуттям безмежної любові до його поезії, Х. Алчевська пронесла її через усе життя та, незважаючи на заборону, у своїй школі використовувала твори Кобзаря для навчання читанню та декламуванню віршів. В її садибі було споруджено перший у світі пам'ятник Т. Шевченку, а 2-ге Харківське повітове міське училище, попечителем якого була Х. Алчевська, стало першим навчальним закладом у Росії, котрому присвоєно ім'я великого поета.

Померла Христина Данилівна 15 серпня 1920 року. Поховали її в сімейному склепі на міському кладовищі у м. Харкові.

Науковці неоднозначно оцінювали значущість доробку Х. Алчевської: деякі вважали її школу прогресивною; інші жорстко критикували; деякі просто ігнорували. Інтерес до педагогічної спадщини відомої просвітительки обумовлений потребою розвитку педагогічної науки минулого та сучасності. Х. Алчевська висвітлювала своє бачення школи, визначила мету й джерела її діяльності, виокремила певні вимоги до роботи такого закладу та забезпечення його педагогічними кадрами. У роботі Харківської недільної школи запроваджувалися та популяризувалися нові педагогічні методи та форми організації навчально-виховної діяльності: бесіди, пояснювальні читання, звуковий аналітико-синтетичний метод навчання грамоти. В особі Х. Алчевської поєднано рідкісний дар педагога, теоретика, експериментатора, організатора народної освіти. "У деяких людей, як і у книг, є епіграф. Епіграф до книги легко відшукати тільки тоді, коли вона об'єднана однією ідеєю і є одним цілим. Щоб відшукати епіграф до душі людини, потрібно, щоб це була самодостатня особистість з яскраво вираженою метою в житті. Саме такою самодостатньою особистістю з яскраво палаючою зіркою об'єднуючого прагнення була Христина Данилівна Алчевська, і найдоречнішим епіграфом до "книги душі" педагога були б слова з її листа: "Слово народ і його просвіта завжди були для мене тим кумиром, котрому я поклонялась, і моя скромна шкільна справа завжди здавалась мені самою важливою справою в світі" [8, с. 101—102].

Список використаної літератури

1. *Абрамов Я. В.* Наши воскресные школы. Их прошлое и настоящее / Я. В. Абрамов. — Санкт-Петербург : тип. М. Меркушева, 1900. — 351 с.
2. *Алчевская Х.* История открытия школы в деревне Алексеевке Михайловской волости / Х. Алчевская. — Харьков : тип. М. Зильберберга, 1881. — 48 с.
3. *Алчевская Х. Д.* Передуманное и пережитое: дневники, письма, воспоминания / Х. Д. Алчевская. — Москва : тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1912. — 466 с.
4. *Вахтерова Э.* Пятьдесят лет работы для народа : (к пятидесятилетию юбилею Х. Д. Алчевской) / Э. Вахтерова. — Москва : тип. П. П. Рябушинского, 1912. — 24 с.
5. *Корф Н. А.* Наше школьное дело : сборник статей по училищеведению / Н. А. Корф. — Москва : изд. Братьев Салаевых, 1873. — 430 с.
6. *Опыт программ по всем предметам обучения в воскресной школе для взрослых и малолетних учащихся : (в объеме курса начальной нар. школы) / составлены преподающими Харьков. частной женской воскресной школы.* — Москва : тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1901. — 89 с.
7. *Салтыкова М.* О книге взрослых / М. Салтыкова. — Москва : тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1900. — 227 с.
8. *Христина Даниловна Алчевская. Полувековой юбилей (1862—1912).* — Москва : тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1912. — 244 с.

В статтє освещена педагогическая и просветительская деятельность Х. Алчевской и ее роль в развитии отечественного образования. Материал построен на документах из фонда ГНПБ Украины им. В. А. Сухомлинского.

The article is focused on Kh. Alchevska's teaching and educational activities and her role in the development of national education. The material is based on the documents of the fund at V. Sukhomlynskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine.

Надійшла до редакції 7 травня 2014 року